

ETHIEK EN LEVENSBESCHOUWING

ter inleiding

In haar bundel 'Het bedachte leven'¹ constateert de vorig jaar in oktober op 52-jarige leeftijd overleden Amsterdamse hoogleraar ethiek Trudy van Asperen een toegenomen aandacht voor ethische kwesties, ook op maatschappelijk en politiek niveau. Zij constateert daarbij tevens een eenzijdigheid in de politieke discussie: een beperking tot vraagstukken van het concrete handelen van de overheid, waarbij te nemen beslissingen wel ethisch genormeerd worden, maar losraken van levensbeschouwelijke uitgangspunten.

Ontkoppeling van ethiek en levensbeschouwing

Om haar these te illustreren, kiest Van Asperen onder meer een voorbeeld op medisch gebied: "We vragen ons af hoe de autonomie van de patiënt het best beschermd kan worden, of nieuwe behandelingen opgenomen behoren te worden in het ziekenfondspakket, hoe de financiële lasten tussen de verschillende groepen verzekerden rechtvaardig verdeeld kunnen worden, maar we praten heel weinig over de rol die het medisch bedrijf speelt in onze voorstelling van het 'goede leven'.²" Van Asperen signaleert dus dat levensbeschouwelijke vooronderstellingen niet of nauwelijks in de discussie worden betrokken. In feite wordt veelal onbewust uitgegaan van een mensbeeld op grond waarvan ziekte en 'natuurlijke' aftakeling in alle gevallen en met alle beschikbare middelen bestreden moet worden. In dit mensbeeld lijkt ieder bewustzijn van de eindigheid van het leven als fundamenteel gegeven van het mens-zijn uitgebannen. Van Asperen betwijfelt of langs deze weg de juiste ethische beslissingen genomen kunnen worden en pleit voor tenminste een verheldering van levensbeschouwelijke opties die bij ethische beslissingen in het geding zijn.

Als voorbeeld van een inzicht, dat niet verbonden is aan enige welbepaalde levensbeschouwing citeert Van Asperen een gedicht van Emily Dickinson:

*That it will never come again
Is what makes life so sweet.
Believing what we don't believe
Does not exhilarate.*

*That if it be, it be at best
An ablative estate -
This instigates an appetite
Precisely opposite.*

Dit gedicht, aldus Van Asperen, "verwoordt dat de eindigheid van het bestaan een onontkoombaar gegeven is. Die constatering leidt echter niet tot wanhoop, cynisme of koortsachtig jagen naar genot. Integendeel, juist dat inzicht maakt het leven waard om geleefd te worden. ... Het weten om de eindigheid van het bestaan verleent er de glans aan, het geeft je zin (*appetite*) om te leven. In zo'n leven worden de grenzen en beperkingen niet ontkend en verdrongen, maar zijn ze juist voortdurend aanwezig als elementen die diepte en daarmee perspectief geven³."

Privatisering van levensbeschouwing

Als een van de oorzaken van het uiteenvallen van ethiek en levensbeschouwing wijst Van Asperen op de privatisering van

levensbeschouwing. Levensbeschouwing wordt tot de individuele, subjectieve sfeer van mensen gerekend, waarmee de overheid zich niet inlaat. Maatschappelijke en politieke overheden staan wel voor ethische beslissingen in de ordening van de samenleving en hebben daarmee ook te maken met normerende waarden. Maar deze blijven beperkt tot bijvoorbeeld verdelende rechtvaardigheid en raken niet meer aan fundamentele mensbeelden: "Mijn these is dat de taal die we nu tot onze beschikking hebben in het publieke gesprek beperkt is tot een heel klein segment van wat menselijk leven de moeite waar zou kunnen maken. ... De vraag is of het mogelijk is op een voor velen begrijpelijke en niet noodzakelijkerwijze levensbeschouwelijke manier publiekelijk een ruimte terug te winnen die ons in staat stelt afstand te nemen van de beperkte opvatting dat het leven alleen door zoveel mogelijk goede ervaringen zijn waarde krijgt⁴."

Van Asperen was geen eenzaam roepende in de woestijn. Ook andere ethici verzetten zich tegen incidenten-moraal, techno-ethiek en moreel brandweer-denken⁵: "Vandaar de roep om een andere ethiek die oog heeft voor de vooronderstellingen, de impliciete uitgangspunten en grondvoorwaarden, de socio-politieke context van het courante spreken en voor de machtsverhoudingen tussen de verschillende actoren."

Vraagtekens

De analyse van Trudy van Asperen loopt opmerkelijk parallel met de situatie in het onderwijs: een feitelijke tendens om ethiek naar voren te halen ten koste van levensbeschouwing (in beperkte zin verstaan als zingeving) en een toenemende meer pragmatische, objectiverende en rationele benadering van de ethiek. Een ontwikkeling, waarbij echter wel een aantal vraagtekens gezet kunnen worden.

Hoe wordt bijvoorbeeld ethiek gefundeerd? Wat de discussie bemoeilijkt is, dat men naar de vooronderstellingen van mensen die ontkoppeling van ethiek en levensbeschouwing voorstaan in de meeste gevallen slechts kan gissen. Bij welke moraal-filosofische traditie sluiten zij aan? De indruk bestaat, dat in handleidingen en leerlingenboeken in het algemeen een weinig beredeneerde mengvorm van Kantiaanse en utilitaristische opvattingen overheerst. Gevolg: ethiek wordt herleid tot een soort 'techno-ethiek': ethiek als een kunstje, als formule⁶. Of ethiek wordt opgevat als een primair rationele aangelegenheid waarbij alleen logische argumentatie telt en emoties en intuïties slechts zijdelings een rol spelen. In de praktische ethiek bijvoorbeeld (milieu-ethiek, bio-ethiek) worden de grenzen ervan voornamelijk verkend aan de hand van ethische dilemma's en conflicten, vaak in dag- en weekbladen. Opvallend daarbij is de enorme verschraving tot logisch en argumentatief (leren) redeneren. In de moraalfilosofie wordt dit geborneerde rationele standpunt juist fundamenteel aangevochten. Een andere vraag die gesteld kan worden is: hoe verhouden ethiek en levensbeschouwing zich tot elkaar? In hoeverre moet ethiek juist niet beschouwd worden als een onderdeel van levensbeschouwing, die dan uiteraard niet beperkt wordt tot zingeving?

Tenslotte zouden vragen kunnen worden gesteld met betrekking tot levensbeschouwing en ethiek binnen niet-westerse culturen. In hoeverre is er - wanneer men uitgaat van ontkoppeling - bij de benadering van andere culturen niet sprake van etnocentrisme? Speelt hier de sterke nadruk van het ethisch denken in het christendom een rol? Vergelijk bijvoorbeeld het Taoïsme dat wars is van elke vorm van ethiek als ene uiterste en als andere uiterste het confucianisme waar de levensbeschouwing louter en alleen uit ethiek lijkt te bestaan.

Opzet van dit nummer

Morele vorming

Lennart Vriens (universitair docent bij de vakgroep onderwijskunde en bijzonder hoogleraar vredespedagogiek aan de universiteit van Utrecht) gaat in het eerste artikel in op een aantal problemen rond morele vorming. Hoe verlopen deze morele vormingsprocessen eigenlijk? Hoe kunnen jongeren daarin groeien? Hoe hebben hierin emoties en intuïties een plaats? Waarom zijn deze processen veel breder dan alleen rationaliteitsdenken? Vriens start met een voorbeeld uit het onderwijs: de toenemende criminaliteit onder scholieren. Deze problematiek zet hij af tegen het probleem om in een pluriforme en gedesorienteerde samenleving gefundeerde waarden en normen te vinden ter ondersteuning van morele vorming. Daarbij neemt hij afstand van een volledig cultuurrelativisme en vindt hij een basis in de eisen die de opvoeding zelf stelt en in de waarden van de democratie. De mogelijkheden van morele vorming zijn – zeker wanneer gedacht wordt aan voorspelbare resultaten – beperkt, vindt Vriens. Enerzijds komt dat omdat de uiteindelijke verantwoordelijkheid voor de resultaten ervan bij de opgroeiende persoon zelf ligt, anderzijds omdat morele vorming plaatsvindt in een samenleving die niet altijd evenveel boodschap heeft aan de waarden waarvoor gepleit wordt.

Grenzen van de praktische ethiek

In de jaren '60 en '70 leek de ethiek zo goed als dood en begraven, niet veel meer dan een academische discipline waarover wat meewarig werd gedaan, zoals H. Achterhuis in de bundel *Deugt de ethiek* constateert⁷: "De politiek gaf de toon aan, maatschappelijke structuren waren in, ethische vraagstukken leken zich tot de privé-sfeer of hoogstens tot een bepaalde beroepsgroep te beperken."

Hoewel op het vlak van theorievorming geen nieuwe, baanbrekende theorieën ontwikkeld worden, is de aandacht voor ethiek de laatste jaren enorm toegenomen. Ethiek is 'in' en allerlei vormen van ethiek schieten als paddestoelen uit de grond, merendeels gedirigeerd door economische belangen.

Vanuit de goede westerse traditie van kritiek en zelfkritiek lijkt hier een gezond wantrouwen op zijn plaats, wanneer Jan en alleman zich als 'deskundige' stort op de ethiek. Ethiek verwordt op deze wijze tot handelswaar en ideologie; maar ethiek is geen Haarlemmerolie!

Henk ten Have (hoogleraar medische ethiek aan de katholieke universiteit in Nijmegen) constateert in zijn bijdrage over de grenzen van de praktische ethiek, hoe merkwaardig het is dat in de meeste medisch-ethische beschouwingen en over geneeskunde en hulpverlening kwesties van zinervaring, zingeving en zinvinding nauwelijks aan de orde komen: "De normen die het handelen bepalen, staan daarbij op de voorgrond, terwijl de waarden waarnaar in het vragen om zin en betekenis wordt gezocht op de achtergrond blijven." Daarmee heeft de ethiek zich, aldus Ten Have, afgegrensd van zingevingsvragen; vragen die wel relevant worden geacht, maar voor andere disciplines dan de ethiek zelf. Praktijkgerichtheid en algemenering zijn er de oorzaak van. Omdat ethiek en levensbeschouwing veel nauwer met elkaar verbonden zijn dan de gangbare praktische ethiek beseft, pleit Ten Have er dan ook voor in de ethiek de reflectie op ons bestaan en zingeving in ons leven een ruime plaats te geven.

Eindigheid als perspectief?

In haar eerder aangehaalde werk *Het bedachte leven* gaat Trudy van Asperen ervan uit dat de traditionele zingevingssystemen (of levensbeschouwingen) in hoogontwikkelde westerse samenlevingen veel van hun maatschappelijke betekenis verloren hebben. De politiek-maatschappelijke werkelijkheid wordt bepaald door bijvoorbeeld het streven naar economische groei of naar toename van werkgelegenheid, of naar het inperken van de criminaliteit: allemaal strevingen die niet op een specifieke levensbeschouwing georiënteerd zijn. Dat er geen dominerende levensbeschouwingen meer zijn is volgens Van Asperen een goede zaak: het schept voor individuen en groepen de ruimte om op hun eigen manier aan hun leven gestalte te geven. Dat waardenoriëntaties uit het publieke discours geëlimineerd worden, leidt volgens haar echter ook tot problemen. Wanneer men bijvoorbeeld de natuur louter als een instrumenteel goed opvat, lokt dat haar uitbuiting uit, en wanneer men er in de gezondheidszorg van uitgaat dat groot mooi is en langer beter, leidt dat tot onoplosbare verdelingsvragen. Het gemeenschappelijke vocabulaire waarin we zouden kunnen spreken over de eindigheid van het menselijk bestaan en wat dat betekent voor ons leven, ontbreekt ons en daarom praten we over verdelingsvragen, meent Van Asperen.

Govert Den Hartogh en Frans Jacobs (universitair hoofddocent ethiek respectievelijk rechtsfilosofie aan de Universiteit van Amsterdam) zijn van mening, dat Van Asperen echter in de artikelen die in *Het bedachte leven* verzameld zijn nauwelijks een begin maakt met het ontwikkelen van zo'n gemeenschappelijk vocabulaire: ze beperkt zich tot het benadrukken van de noodzaak ervan. Onduidelijk blijft ook, vinden Jacobs en Den Hartogh, hoe in een levensbeschouwelijk plurale samenleving toch nog een gemeenschappelijk vocabulaire ontwikkeld kan worden, dat enerzijds tot politieke besluitvorming kan leiden en anderzijds de individuele levensbeschouwelijke vrijheid onverlet laat. In hun bijdrage aan dit themanummer nemen Jacobs en Den Hartogh niet de formele relatie tussen ethiek en levensbeschouwing als onderwerp, maar maken ze een begin met een inhoudelijke discussie over een van centrale levensbeschouwelijke thema's in de ethiek van Van Asperen: het mensbeeld waarin eindigheid als perspectief wordt genomen. "Dat Van Asperen", aldus Jacobs en Den Hartogh, "in haar ethiek de waarde van de eindigheid benadrukt is een levensbeschouwelijke optie, hoezeer zij ook verwijderd is van enige gecanoniseerde levensbeschouwing. Of een gesprek tussen bijvoorbeeld katholieken en humanisten als perspectief in een gemeenschappelijk vocabulaire zou kunnen resulteren, kan alleen in de loop van dat gesprek blijken."

NOTEN

1 G. M. van Asperen, *Het bedachte leven; Beschouwingen over maatschappij, zingeving en ethiek*. Boom, Amsterdam, 1993.

2 Van Asperen, *a.w.*, p. 79.

3 Van Asperen, *a.w.*, p. 86-87.

4 Van Asperen, *a.w.*, p. 86.

5 Zie de lezenswaardige bundel van H. Achterhuis (red.), *Deugt de ethiek? Medische, milieu- en bedrijfsethiek tussen trend en traditie* (Gooi en Sticht, Baarn, 1993), bijvoorbeeld het artikel van J. Rolies, *Deugt de gezondheidsethiek?* (p. 86).

6 Vgl. R. Boomkens, in een artikel in het tijdschrift *Krisis* 48(1992), p. 57, waarin hij verwijst naar de Nijmeegse ethicus H. ten Have (zie diens artikel elders in het nummer), van wie de term 'techno-ethiek' afkomstig is.

7 H. Achterhuis (red.), a.w., p. 8-9.